

Деркач В.В.

ТЕРМІНИ ДЛЯ НАЗИВАННЯ ЛІТЕРАТУРИ ЯК МИСТЕЦТВА СЛОВА У ТВОРАХ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

У XIX столітті для позначення сукупності писаних творів, у тому числі й художніх, уживалися синонімічні назви тематичної підгрупи “художня творчість”: **писемство, письменность, письменство, словесность** і **література** (Бистрова, 106-113; СЛТФ), гіперонімом яких став термін **література**, активізований у другій чверті XIX ст., зокрема у складі словосполучень на позначення жанрових різновидів творів: *мемуарна література, патріотична література, протонародна література, світська література, старозаконна література, філософська література* тощо. Вищесказане також знайшло своє відображення у творчості М. Драгоманова. Наприклад: “Та й тепер рамки *протонародної* української *літератури* не дуже-то узькі...” [I, с. 176]; “... світські школи, котрі стали множитись на Україні, ... і *світська література* російська несли ті ідеї європейські, літературні, політичні і соціальні, котрі помічні зросту народолюбства у літературі і політиці (I, 146)”; “Показавши запізнілість звісток автора [Ганкевича], я дав реферат про той вплив, який мала тоді в Росії в *філософській літературі* позитивна французько-англійська школа, котра була тоді в Росії найпопулярніша...” (II, 177).

Найчастіше термін *література* у М. Драгоманова є компонентом для творення номенклатур. Нами засвідчено їх майже 40: *українська література, всеруська література, російська література, великоруська література, малоруська література, австро-рутенська література, галицька література, англійська література, німецька література, французька література, фламандська література, провансальська література, ретроградна література, австро-угро-уніятсько-бурсацько-руська література, кружкова московсько-слов'янофільська література* тощо. Більшість із цих номенклатур функціональні й у сучасному літературознавстві. Певна частина вийшла з ужитку у зв'язку зі зміною суспільно-політичних умов. Окремі номенклатури на сучасному етапі мають дещо інше значення. Наприклад, номенклатура *галицька література* нині означає тільки вказівку на територіальну належність відповідних творів, а не на ті проблеми, які відзначав М. Драгоманов. У літературознавстві підкреслюється, що М. Драгоманов як синонімічні вживав терміни *плебейська література* і *демократична література*. Разом з тим він виявив непослідовність у вживанні й прикметникових означень *мужичий, народний* у складі терміносполук, що зумовлювалося політико-публіцистичним пафосом численних студій, їх полемічним спрямуванням (Куца, 23-24).

Гіпонім **словесность**, що є церковнослов'янізмом, утвореним за допомогою дуже продуктивного для абстрактно-книжної лексики суфікса *-ость*, вживався ще в давньоукраїнській, а також у російській мові, у якій він відомий з XVIII ст. та особливо активно вживався на початку і в середині XIX ст. із значенням “художня література”. Це знаходить підтвердження й у працях М. Драгоманова, написаних російською мовою, де термін *словесность* він вживає досить-таки часто, як у значенні *література*, так і у значенні *фольклор*: “Как легко относится г. Алексеев к устной народной *словесности* украинской, так же ошибочно он говорит о *словесности* писанной” (Вибр., 434).

Проте на відміну від російської мови, де термін *словесність* зазнав дальшого семантичного розвитку й утворював взаємозамінну синонімічну пару із словом *література*, в українській мові уживання цього терміна зменшується. М. Драгоманов лише зрідка вживає його як синонім до термінів *література* (“Це, думаю, перва причина [що Гоголь не писав по-українському], по котрій п. Куліш зачитав Гоголя у “сусідню” тільки, заесманську *словесность*” (I, 119) та *фольклор* (“Ми бачили, що Костомаров од самого початку своїх наукових праць звертав увагу стільки ж і на народну *словесність*, скільки й політично-соціальну історію” (II, 143). Можливо, вживання терміна “*словесність*” у словосполученні “народна *словесність*” (тобто “*фольклор*”) стимулювалась наявністю подібних термінів в інших мовах: нім. “*Volksliteratur*”, пол. “*literatura ludowa*”

На прикладі вживання цього терміна М. Драгомановим простежується поступовий процес пристосування його до норм української літературної мови. Якщо у творах 70-х років (“Література російська, великоруська, українська та галицька” (1873 р.), “Українське письменство 1866-1873 років” (1874 р.) та ін.) М. Драгоманов подає лексему *словесность* із суфіксом *-ость*, то вже у працях пізнішого періоду (“Микола Іванович Костомаров” (1881 р.) та ін.) цей термін він вживав із суфіксом *-ість*.

Набагато продуктивнішим на позначення писаних та друканих творів, ніж термін *словесність*, у працях та листах М. Драгоманова виступає термін **письменство**. Він починає активізуватися як абсолютний синонім до лексеми *література* з 70-х років XIX ст. Це ми бачимо у М. Драгоманова, на сторінках творів якого паралельно співіснують назви *руська література* і *руське письменство, малоруська література* і *малоруське письменство, поетична література* і *поетичне письменство, провінціальна література* і *письменство провінціальної породи, петербурзька література* і *петербурзьке письменство, французька література* і *французьке письменство*. Наприклад: “В очах галичан найлуччим оправданням цих принципів може служити те, що усе-таки жива *малоруська література* і живе демократичне почуття вийшло, по признанню самих галичан, з України, т.е. з Росії” (I, 140) і “Той самий д. Дідицький, що написав таке передне слово до поезій Федьковича про *малоруське письменство* і про потребу писати так, як народ говорить, тепер написав у “Слові”, що од Карпатів до Амура “одна мова”...(I, 342); “Так само

знакомство з *поетичною літературою* і естетичними ідеалами передових народів Європи зробило те, що у Росії появились такі творці поетичні, як Грибоедов, Крилов, Пушкін, Гоголь, Тургенев..." (I, 112) і "Наскільки впало українське повістарство й *поетичне письменство* навіть проти того, як воно стояло років з 15 назад... про це, думаю, й говорити нічого" (II, 336); "Добрий матеріал можуть доставити [для української громади] і *провінціальні літератури* других аналогічних нашому напрямків..." (I, 177) і "... Белінський, збитий московською казонщиною й гегелівською державністю, не хотів знати "*письменство провінціальної породи*" (II, 44) і т. ін.

При виразній активності терміна *письменство* фіксуються й інші утворення, які були в другій половині XIX століття загальноприйнятими для називання художніх творів. Так, зокрема, М. Драгоманов досить активно послуговується терміном **писання** на позначення літературних творів, правда, у трохи вужчому значенні, ніж *письменство*. У його інтерпретації *писання* відображає:

а) творчий процес взагалі: "... багато народних пісень і казок, по меншій мірі, не нижче і як літературні твори, ніж оригінальні *писання* наших белетристів і поетів" (I, 168);

б) розмежування сукупності художніх творів за національною ознакою: російські *писання* (II, 316), руські *писання* (I, 324), українські *писання* (II, 395) тощо;

в) тематичну об'єднаність творів: протицарські *писання* (II, 94);

г) авторську належність творів: *писання* Шевченка (II, 11, 41, 43), *писання* Куліша (II, 154), *писання* Котляревського (II, 54), *писання* І. Левицького (II, 306) і т. ін.

На позначення сукупності писаних або друкованих творів використовував М. Драгоманов також термін **письма**: "Правда, що в *письмах* Шевченка знаходиться пару утворів, з котрими не згодимося, але вони не кидають ще злої тіні на поета" (II, С.22).

Негативно оцінювальну роль при називанні творів письменників у М. Драгоманова виконує термін **писанина**: "Це така *писанина*, перед котрою навіть ті пасквілі, що печатаються Незлобіним і другими патріотичними белетристами "Русского вестника" на нігілістів і лібералів або й українофілів, виходять взірцями письменської вмілості й образованості" (II, 336).

Поява в середині минулого століття в нашій мові французького запозичення *белетристика* спричинила зародження диференційних процесів у семантиці слова *література*. Термін "*белетристика*" поступово перебирає на себе одне із значень слова *література*, а саме "*художня література*". За *літературою* ж закріплюється більш загальне значення – "все, що написано, надруковане для читання".

Уперше термін **белетристика** М. Драгоманов використовує в листі до українського фольклориста, діалектолога і громадського діяча М. Бучинського, який датований 25 грудня 1872 р.: "А проза справді в послідньому № ["Правди" — В.Д.] нічого. Лишаючи даже річ Качали, і хроніка повненька, і *белетристика* нічого собі" (II, 448). У публіцистичних творах початок інтенсивного використання цього терміна простежується в роботі "Література російська, великоруська, українська і галицька", написаній у 1873 році.

Активізація вживання терміна *белетристика* як у Драгоманова, так і в інших діячів літератури, припадає на 70-80-ті роки XIX століття, при цьому ще досить часто *белетристика* й *література* виступали як абсолютні синоніми: "От і майже усе, що дала українська *белетристика* після М.Вовчка, іменно з того часу, як заявлена була ідея про широку національну *літературу* українську!" (I, 162); "... тільки після Гоголя реально-сатирична *література* опанувала усі другі роди *белетристики* у Росії" (I, 118); "Я б хотів зовсім пропустити без спомину ту, як каже "Правда", "патріотичну *белетристику*", примір котрої являє тепер роман "Боротьба", що печатається в "Правді" (II, 336) – "Од того виходить, що у Росії "патріотичну" *літературу*, як стихи Хом'якова, Язикова, драми Кукольникова, Полевого, романи Загоскіна і т. д. ніхто не чита, окрім кількох доктринерів та унтер-офіцерів..." (I, 135).

Термін *белетристика* М. Драгомановим та іншими літературознавцями минулого століття використовується також для утворення сполучень на позначення понять, пов'язаних з літературною справою. Ілюстрацією може служити словосполучення *белетристичне діло*, яке у творах М. Драгоманова вживається із значенням "процес написання творів художньої літератури": "Скоро чисто дилетантське, *белетристичне діло* Котляревського і Гоголя-батька змоглося ще одним елементом, теж маючим тісний зв'язок з ідеями, ходившими по усій Росії у кінці XVIII-ого в. і на початку XIX-ого в." (I, 146).

З появою терміна *белетристика* виникла тенденція до заміни його словосполученнями, що передавали зміст поняття: *література образна*, *література образно-поетична* тощо: "Те ж саме треба сказати і про ту част *образної літератури*, котра об'єктивно малює життя більшості образованої громади більш або менш сатирично" (I, 118); "Я мушу зостановитись надовше над *образно-поетичною літературою* російською для того, що література поетична має особливо велике впливання на виробку і перевагу мови..." (I, 112). Словосполучення ж *красне письменство*, що в II половині XIX ст. продуктивно вживалося українськими критиками та публіцистами, у творах М. Драгоманова не зафіксоване. Немає також у М. Драгоманова і словосполучення *художня література*, яке в досліджуваній період вживалося дуже рідко. Навіть у І.Я.Франка цей термін активно вживається лише в творах кінця XIX – початку XX ст.

Невід'ємною складовою частиною системи термінів, які вживаються для відображення загальної картини літературного процесу, є термін **критика** (СЛТФ, 117) та номенклатури, з якими він утворює тематичне гніздо. Слово *критика*, яке і тоді було полісемічним, у роботах М. Драгоманова вживається в різних значеннях. Декілька разів воно використане в значенні, яке вказує, що сферою його номінативного

застосування є одна із галузей літературознавства, завдання якої полягає в оцінці літературних явищ: “Строгість літературного смаку у Росії показують ті нападки, з котрими теперішня *критика* у Росії обертається до дрібності послідніх творів Тургенєва...” (I, 141).

Термін *критика* в інтерпретації М. Драгоманова має також узагальнювальний характер. Ним автор називає спільність людей, які займаються літературно-критичною справою: “Ні автори, ні *критика* тільки не спита: навіщо це?” (I, 142).

Вживається термін *критика* у працях М. Драгоманова й на позначення робіт, статей конкретного автора або групи авторів, присвячених розгляду, тлумаченню й оцінці художніх творів, творчого процесу взагалі: “Повалив романтизм у Росії Гоголь, а останні сліди його розвіяла та справді “соціальна белетристика” першої половини 40-х років, яка стала між Гоголем і Тургенєвим, Островським і т. ін., і *критика* Белінського, *критика* “натуральної”, а потім ”соціальної” школи” (II, 43).

Слово *критика* вживається також у значенні: “аналіз, тлумачення та оцінка літературних, мистецьких або наукових творів”. У М. Драгоманова: “Вони [скарги – В.Д.] нагадують мені одного белетриста нашого, котрий, прочитавши досить умірковану *критику* на свої твори, писав, що після таких *критик* ніхто не схоче писати!” (I, 457).

Ще одне значення терміна *критика* – це назва розділу в журналі, в якому вміщуються твори, присвячені аналізу потокової літератури: “Та вп’ять скажу, що нам треба елементарні речі поробити [в журналі “Правда” – В.Д.] (словар, пісні etc., *критика*...), аёу ёіоідеё іаі оаіаё уряд не тільки перепон не робить..., але й помага” (II, 460).

Уведенням терміна *критика* до складу номенклатур М. Драгоманов конкретизує ті проблеми і процеси, які відбувалися в літературі і на які була спрямована творча діяльність літературознавців. Так, номенклатура *літературна критика* вказує на галузь літературознавства. Номенклатурний термін *поетична критика* конкретизує стосунок тільки до поезії. Термінами ж *естетично-психологічна критика* і *психолого-соціальна критика* М. Драгоманов зазначає те, що саме в досліджуваній період у літературі з’являються творчі надбання письменників, у яких відображаються естетичні, психологічні та соціальні сторони життя суспільства: “Так само ні один росіянин не напише нічого схожого з “Буй-Туром”... Тому причина те, що росіяни пройшли школу Діккенса, Гоголя, Тургенєва, що навіть те, що колись-то за часи реакції уся майже моральна робота у Росії один час було увійшла у белетристику і *поетичну критику*, котра мала у Росії такого майстра, як Белінський, що підняв у перву половину своєї діяльності високо *критику естетично-психологічну*, а потім почав *психолого-соціальну*, продовжену у рр. 1856-1861 Добролюбовим” (I, 141).

Слово *критика* дало похідне утворення *критичний*, яке, виступаючи означенням до різних за семантикою слів, разом з ними утворювало сполучення, що означали літературознавчі поняття: *критична діяльність*, *критичний реалізм*, *критична оцінка* тощо. Наприклад: “Автор [Огоновський – В.Д.] пильно збира біографічні подробиці, іноді й нінащо не потрібні, зводить усі *критичні оцінки* творів, про котрі говорить...” (II, С, 369).

Таким чином, М. Драгоманов, розширивши коло значень терміна “критика”, висунув на перший план термінологічні й наповнив їх актуальним змістом, зробив провідним для стилю своїх літературно-критичних статей.

Загалом варто підкреслити, що тематична група “терміни для називання літератури як мистецтва слова” охоплює лексеми, що, по-перше, закріпилися в літературознавчому значенні в попередні періоди розвитку наукової думки, по-друге, такі, які входили в мову критиків ХІХ ст., розвивали полісемічність чи синонімізувалися із вже усталеними; по-третє, ті, що набували ознак термінів-історизмів. У переважній більшості терміновживань ці слова реалізують своє значення в номенклатурах.

1. Драгоманов М.П. Вибране (“... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”). - К.: Либідь, 1991. - 688 с.
2. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. - Т. - I К.: Наук. думка, 1970.
3. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. - Т. - II К.: Наук. думка, 1970.
4. Быстрова Е.А. Термины *литература*, *словесность* и *письменность*. - В кн.: Современная русская лексикология. - М.: Наука, 1966. - С. 106-113.
5. Куца О.П. Михайло Драгоманов і розвиток української літератури в другій половині ХІХ століття. - Автореф. дис.... док. філол. наук. - Львів, 1996. - 40 с.
6. Пінчук С.П., Регушевський Є.С. Словник літературознавчих термінів Івана Франка. - К.: Наукова думка, 1966. - 272 с.